

PALEO-AKTUEEL

NR 20 | 2009

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: zwartgepatineerde vuistbijl uit zuigkolk Haerst bij Zwolle
(foto F. de Vries, ToonBeeld, Stiens).

ISBN-9789077922460

ISSN 1572-6622

Website:

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2009, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Copyright GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoeksinstituten/gia/publications

Paleo-aktueel 20

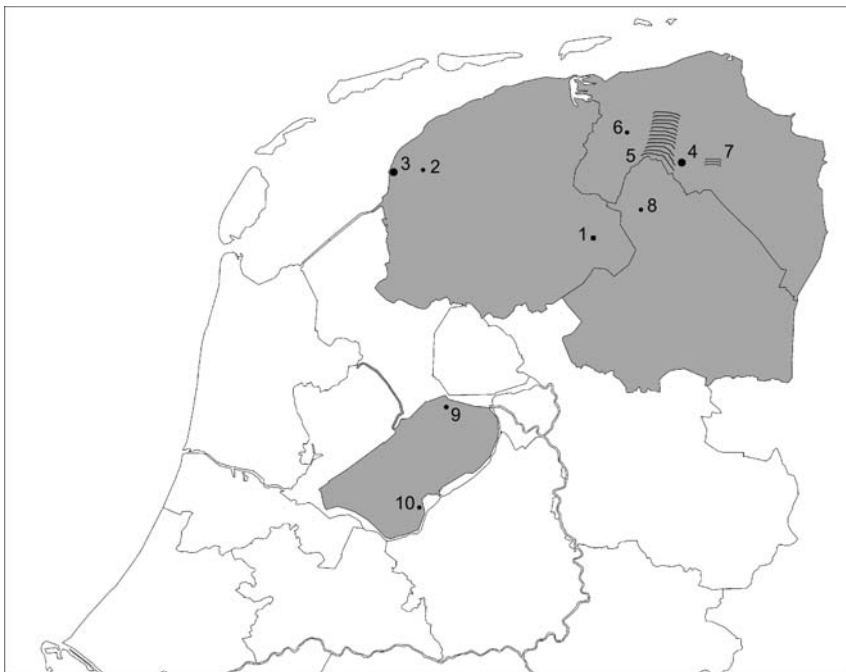
redactie

Jan Lanting
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2009

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Frankrijk, 3) De Krim, Oekraïne

In dit nummer: 1) Donkerbroek/Makkinga, 2) Groot Tolsum, 3) Harlingen, 4) Groningen, 5) Middag (gebied), 6) Noordhorn-Zuidhorn, 7) Zwartdam (gebied), 8) Norg, 9) Swifterbant, 10) Scheepswrak op P 37

Voorwoord

Voor u ligt het twintigste nummer van Paleo-aktueel: een mijlpaal. Sinds 1989 is Paleo-aktueel vrijwel jaarlijks verschenen (er was één dubbelnummer). In totaal werden 534 artikelen gepubliceerd, geschreven door 254 auteurs, een verbazend groot aantal als men bedenkt dat vaste medewerkers door de jaren heen regelmatig bijdragen leverden. Het tijdschrift is in 2004 voorzien van een nieuwe vormgeving en verschijnt sinds 2008 volledig in kleur. De redactie heeft de nodige wisselingen gekend. Jurjen Bos en Mette Bierma vormden tot en met 1993 een vast redactieteam. Van 1994 tot en met 2001 voegde Otto Harsema zich bij de redactie, waarna Dick Stapert in 2002 zijn taak overnam. Na 13 jaar lang de spil van de redactie te zijn geweest, droeg Mette haar functie wegens pensionering over aan Daphne Maring-van der Pers. Martijn van Leusen heeft van 2005 tot en met 2008 als redactielid het Mediterrane onderzoek vertegenwoordigd. Daarnaast versterkt Jan Lanting de redactie sinds 2006. Vanaf 2004 wordt samengewerkt met uitgever Roelf Barkhuis, die ook andere uitgaven van het Groninger Instituut voor Archeologie verzorgt.

Wat in twintig jaar niet is veranderd is dat Paleo-aktueel lezers binnen en buiten de archeologie een impressie geeft van voorlopige resultaten van zeer divers lopend onderzoek, met name in Noord-Nederland, maar ook in het buitenland. Onderzoeksactiviteiten in landen als Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Turkije, en ook in het Arctisch gebied, zijn door de jaren heen ruim belicht. Traditiegetrouw doen zowel GIA-medewerkers als oud-medewerkers, promovendi, alumni en studenten verslag van hun onderzoek.

De in totaal zeventien artikelen in dit nummer behandelen uiteenlopende perioden, van Paleolithicum tot aan het begin van de 17^e eeuw. De eerste bijdrage betreft zwartgepatineerde artefacten uit Midden-Nederland en van een plek in de Noordzee waar recentelijk een schedelfragment van een Neanderthaler is geborgen. Twee artikelen uit nummer 19 krijgen een vervolg in het huidige nummer, namelijk de veldcampagne van het Džarylgač project op de Krim in de Oekraïne, en de discussie omtrent de functie van vuurstenen met afgeronde uiteinden uit Swifterbant. Wat betreft de eerste bijdrage ligt de nadruk op landschapsclassificatie, van belang voor de analyse van de nederzettingen, graven en andere sporen in het surveygebied. In het tweede artikel wordt na een serie experimenten meer duidelijk over het gebruik van vuurstenen als vuurmakers. Ook wordt nieuw booronderzoek bij Swifterbant besproken.

Het meest nabije onderwerp in dit nummer, zowel qua tijd als plaats, betreft de opgraving aan de Grote Markt te Groningen in 2008, waar aan de hand van funderingsresten de ontwikkeling van dit deel van de stad werd onderzocht. Zoölogie komt aan de orde met vondsten uit het Tjongerdal, zoals botfragmenten van een oeroskoe en een vuurstenen kling. Palynologisch onderzoek in de laaggelegen klei- en veenstreken van de provincie Groningen biedt meer inzicht in prehistorische bewoning in het gebied Zwartdam. Tot slot is er opnieuw aandacht voor maritieme archeologie, met het onderzoek van een scheepswrak in Flevoland door middel van een *groundtracer*-techniek; het was de eerste keer dat met behulp van non-destructief bodemonderzoek een scheepswrak werd gedetecteerd.

Als redactie hopen we ook met dit twintigste deel geslaagd te zijn in ons streven naar optimale kwaliteit van inhoud en presentatie. Hierbij willen we alle auteurs en redacteurs bedanken die in

de afgelopen twintig jaar een bijdrage hebben geleverd aan de zeer gevarieerde inhoud van dit tijdschrift. Tevens bedankt de redactie Xandra Bardet, die vanaf het eerste nummer de Engelse samenvattingen heeft gecorrigeerd. Ook de komende jaren hopen we weer op aansprekende verhalen.

De redactie

Inhoud

Voorwoord	vi
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Zwarte vuurstenen uit het Midden-Paleolithicum in Nederland	1
A. CARMIGGELT & D. STAPERT De 'biografie' van de collectie Mauern (1937-1939)	9
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Pincevent (Frankrijk) <i>revisited</i> : een winterhuis met haard	17
W. PRUMMEL, M.J.L.TH. NIEKUS, S. VAN DER MEULEN & R. FENS Mesolithische botten uit het dal van de Tjonger (Fr.)	25
D.C.M. RAEMAEKERS & J. GEUVERINK Boren bij Doug's duin. Op zoek naar vindplaatsen bij Swifterbant (Fl.)	32
E. VAN DE LAGEMAAT & I. WOLTINGE Afgeronde vuurstenen Swifterbant (Fl.): vuurmakers of afgerond voor schachting?	38
M.J.L.TH. NIEKUS, O. DE GRAAF, L. JOHANSEN, J. KRIST, D. STAPERT & P. VOS Neolithische vindplaatsen op de keileemrug Noordhorn-Zuidhorn (Gr.)	43
H. WOLDRING & P. DE BOER Neolithische boeren in het Groninger kustgebied	51
W.A.B. VAN DER SANDEN Een speerpunt uit het dal van het Oostervoortsche Diep bij Norg (Dr.)	58
P.A.J. ATTEMA, J.J. DELVIGNE, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF, K.I.D. VAN DER VEER & C.G. WILLIAMSON Survey in de steppe: de tweede veldcampagne van het Džarylgač project (De Krim, Oekraïne)	62
M.C. GALESTIN Het Romeinse schrijfflankje uit het Friese Tolsum eindelijk ontcijferd	69
H.J. SCHOKKER & H.A. GROENENDIJK Een Scandinavische amulet uit Middag (Gr.)	77

J.B. VEENSTRA Friesland in balans	83
F. VREDE Wat verbouwde men in De Held III (Gr.)?	91
R.F. KRUISMAN Opgraving in de stad Groningen aan de Grote Markt Oostzijde 2008	96
A.S. BERENDS Een nieuwe belangrijke vondst van majolica-bakafval in Harlingen (Fr.)	104
A.F.L. VAN HOLK Scheepswrak gedetecteerd met geofysische technieken	111

De ‘biografie’ van de collectie Mauern (1937-1939)

Arnold Carmiggelt¹ & Dick Stapert²

In vorige afleveringen van *Paleo-aktueel* is meermalen aandacht besteed aan bladspitsen. Een belangrijke vindplaats van deze paleolithische artefacten zijn de Weinberghöhlen bij Mauern. De geoloog/archeoloog A. Bohmers (1912-1988), van 1941-1945 en van 1947-1966 medewerker van het Biologisch-Archaeologisch Instituut (BAI), deed hier tussen 1937 en 1939 onderzoek.³ De vondsten van Mauern, die na de oorlog op het BAI aanwezig waren, zijn in 1951 door A.E. van Giffen gedeeltelijk overgedragen aan de *Vor- und frühgeschichtliche Staatssammlung* in München. H.T. Waterbolk, die in 1954 Van Giffen opvolgde, schrijft in zijn boek *Scherpe stenen op mijn pad* (2003: 65) dat er in 1965 nog een rest bij het BAI was achtergebleven, maar dat deze in 1968 ook werd overgedragen aan de *Staatssammlung*. Een kleine ‘studiecollectie’ bleef evenwel op het BAI (het huidige Groninger Instituut voor Archeologie) aanwezig, bestaande uit 51 vondsten waaronder 5 fraaie bladspitsen. In dit artikel staan de omzwervingen van de collectie (vondsten en opgravingsdocumentatie) van Mauern centraal.

Onderzoek van de Weinberghöhlen bij Mauern

De Weinberghöhlen liggen in de noordwestwand van een (nu) droog dal dat ooit de bedding van de Donau bevatte, ongeveer 20 m boven de dalbodem; de site biedt een uitstekend uitzicht. Het belang van de Weinberghöhlen bij Mauern werd duidelijk toen M. Eckstein, een in Rohrbach woonachtige leraar, hier in 1935 diverse vondsten deed. Ze vormden de aanleiding voor F. Birkner (München)

een nader onderzoek in te stellen. Hij hield zich al ruim twintig jaar bezig met paleolithisch onderzoek in Beieren. Birkner zou zijn plan niet kunnen realiseren. In juli 1936 ontdekte Eckstein namelijk bij toeval dat er in de grotten van Mauern al gegraven werd – door voor hem vreemde lieden. Het bleek dat R.R. Schmidt (Tübingen) op eigen initiatief en zonder medeweten van de *Staatssammlung* en het *Landesamt für Denkmalpflege* hier een proefopgraving uitvoerde (hij was in 1932 ontslagen vanwege financiële onregelmatigheden).

Het onderzoek werd stilgelegd, maar Schmidt liet het er niet bij zitten. Hij nam contact op met *Ahnenerbe*, het wetenschappelijk bureau van de SS. Voor *Ahnenerbe*, en diens hoofd van de ‘afdeling opgravingen’ R. Höhne, was dit een uitgelezen kans om zich de belangrijke vindplaats toe te eigenen. *Ahnenerbe* was derhalve bereid het onderzoek van Schmidt te financieren. Birkner schrijft in mei 1937: “*Wie ich Ihnen vor einiger Zeit berichtete, war Dr. Höhne im Auftrag von Reichsführer Himmler bei mir, um anzufragen, ob ich von der Ausgrabung in der Höhle von Mauern zurücktrete, was ich unter den obwaltenden Umständen bejahte.*” Birkner heeft geen hoge pet op van de kwaliteiten van Schmidt, zo blijkt uit dezelfde brief, waarin hij over zijn collega schrijft: “*Nach seinen bisherigen Proben wird wohl viel Phantasie verzapft.*” Voor zover ons bekend publiceerde R.R. Schmidt (1882-1950) niets over zijn werk te Mauern.

In dezelfde tijd is de 25-jarige in de geologie gepromoveerde Nederlander A. Bohmers in dienst getreden van *Ahnenerbe*. Deze jonge, ambitieuze wetenschapper was in de zomer-

Fig. 1. Impressie van het onderzoek door Bohmers bij Mauern (foto archief Bohmers).

maanden van 1937 betrokken bij een onderzoek van de paleolithische vindplaats in een grot bij Scharzfeld (Harz), dat onder leiding stond van Höhne. Höhne, die regelmatig vanuit Berlijn de opgraving in Mauern bezoekt, en deze als ‘SS-opgraving’ kort memoreerde (Höhne, 1938), heeft de opdracht om Schmidt van het onderzoek af te halen en hem te laten vervangen door Bohmers, die hier vanaf september 1937 de dagelijkse leiding krijgt (fig. 1). Bij het onderzoek in Mauern deden als arbeiders onder andere een aantal mannen dienst die deel uitmaakten van de dan, voorafgaande aan de *Anschluss* van Oostenrijk in maart 1938, nog illegale Oostenrijkse SS. De wetenschappelijke leiding berust sinds de komst van Bohmers nog wel bij Schmidt, maar niet voor lang meer. Op 11 november 1937 bezoekt Höhne samen met drie SS-officieren de onderzoekslocatie en wordt Schmidt verordonneerd de leiding over te dragen aan Bohmers en Mauern direct te verlaten. De aanleiding die

Höhne vond voor dit ingrijpen was het bezoek van Therese Neumann von Konnersreuth aan de opgraving. Zij was een katholieke zieneres en mystica waarvoor de nazi’s een grote afkeer koesterden, in het bijzonder Höhne met zijn sterke afkeer van het katholicisme. In de publicaties van Bohmers over Mauern wordt de naam van Schmidt niet genoemd.

Van een vergelijkbaar politiek machtsspelletje werd ook Höhne zelf slachtoffer. Hij moest in mei 1938 zijn positie als hoofd van de ‘afdeling opgravingen’ van *Ahnenerbe* opgeven. Zijn ontslag is mede geïnitieerd door *Reichsgeschäftsführer* W. Sievers, de hoogste ambtelijke baas in *Ahnenerbe*, maar ook Bohmers heeft hierbij mogelijk een rol gespeeld. Het was binnen de archeologische vakwereld namelijk al snel duidelijk dat Höhne een charlatan was, die niet alleen zijn onderzoek in Scharzfeld, maar vooral ook zijn in opdracht van Himmler uitgevoerde onderzoek in de dom van Quedlinburg onwetenschappelijk uitvoerde en zijn

resultaten overduidelijk in nationaal-socialistische zin interpreteerde. Zijn onwetenschappelijke aanpak bracht voor *Ahnenerbe* het risico van reputatieschade met zich mee. Daarbij had Bohmers, in tegenstelling tot wat H. Pringle (2006) ons wil laten geloven, een afkeer van de nationaal-socialistische archeologiebeoefening in vakinhoudelijke zin.⁴ Wel zou Bohmers gebruik maken van de organisatie en machtspositie van *Ahnenerbe* om zijn eigen wetenschappelijke en politieke ambities te verwezenlijken.

Het onderzoek in Mauern werd voortgezet tot in de late herfst van 1938 en zou, na een winterstop, in een deel van 1939 zijn beslag hebben. De intriges bleven doorgaan. Nu was het de beurt aan Graf Christoph Vojkffy (1879-1970). Hij was een vrijwilliger die vanaf het begin van het onderzoek meedeed, maar door Bohmers in december 1937 werd gedwongen de opgraving te verlaten. In een brief aan SS *Obersturmführer* M. Tondock, die deel uitmaakte van de persoonlijke staf van Himmler, schreef Bohmers dat Vojkffy de sfeer bij de opgraving verpestte ‘*durch schmutzige Witze*’ en door zijn onwetenschappelijke werkwijze schade aanrichtte. Verder weet Bohmers te melden dat hij in het geniep “... *mit dem katholischen Prof. Birkner in Verbindung stand und diesem alle Einzelheiten der Grabung berichtete.*” Vojkffy was zo boos op Bohmers dat hij hem tot een duel uitdaagde, waar Bohmers niet op reageerde.

Vojkffy legde in 1955 zijn herinneringen vast in een artikel dat gewijd is aan de geschiedenis van het onderzoek te Mauern: “*Täglich wurde um 6.30 Uhr in militärischer Ordnung zur Grabung ausmarschiert, mit dem Träger der SS-Fahne an der Spitze. Diese Fahne wurde oberhalb der Höhlen feierlich gehisst und allabendlich ebenso feierlich wieder eingeholt.*” Maar hij weet nog meer te melden. Na de verwijdering van Schmidt had Höhne aan Bohmers medegedeeld dat hij de opgravingcampagne moest afsluiten. Op 26 november organiseerde Bohmers daarom een afscheidsbijeenkomst,

waarbij, aldus Vojkffy’s verslag daarvan: “... *die Teilnehmer in germanischer Art im Kreise um ein lodernes Feuer saßen, vor sich Methumpen* [kroezen met de honingdrank mede, AC]. *Böhmers leitete diese “Sippung” durch eine Rede ein, bei der er über die Entwicklung der Germanen von Urzeiten bis zur Heldenzeit unter Hitler sprach.*” Het lijkt erop dat Vojkffy zijn beschrijving heeft aangedikt. Het verscheen namelijk in een naoorlogse bundel die onder redactie stond van L.F. Zotz (1955), een prehistoricus met wie Bohmers in 1940 in een levenslang conflict zou geraken. De historicus M. Eickhoff merkte in 2003 terecht op dat Vojkffy met name Bohmers een stempel als nazi-wetenschapper opdrokte, om daardoor zichzelf indirect vrij te pleiten van nazi-engagement.⁵ J. de Jong, een van de twee gravers uit Friesland die bij het onderzoek van Bohmers in Mauern in 1938 en 1939 meewerkte, wist in 2005 te vertellen dat hij gehoord had dat een dergelijke bijeenkomst plaats had gevonden. De inhoud van Bohmers’ (eventueel gehouden) toespraak kende De Jong niet, maar hij wist wel dat Bohmers met het afscheid ‘goede sier had gemaakt’. De dagelijkse militaire rituelen, die Vojkffy beschrijft, waren hem evenwel onbekend. Na de oorlog groef Vojkffy opnieuw in Mauern, nu onder Zotz. Hij zou toen in het jongpaleolithische niveau een ‘figurine’ hebben gevonden, later gepubliceerd door Zotz (1955); het stuk is waarschijnlijk een vervalsing (H. Müller-Beck, e-mails aan DS, februari 2009).

Het archeologisch onderzoek werd, ondanks alle politieke en persoonlijke machtspelletjes, op systematische wijze door Bohmers uitgevoerd. Hij vond onder meer 33 bladspitsen. De door hem voor en tijdens de oorlog gepubliceerde artikelen over Mauern (Bohmers, 1939a; 1939b; 1941; 1944) zijn zakelijk van aard en geven geen enkele blijk van nazi-rhetoriek of -sentimenten. Dat geldt ook voor de drukproef uit 1942 van het opgravingsrapport dat in de nalatenschap van Bohmers bewaard is gebleven. Dit rapport zou in de oorlog niet

meer verschijnen, maar diende wel als basis voor het in 1951 gepubliceerde opgravingsverslag van Bohmers in het eerste nummer van *Palaeohistoria*, de publicatiereeks van het BAI/GIA. In juli 1939 eindigde het onderzoek in Mauern en vertrok Bohmers naar Nikolsburg (het huidige Mikulov in Tsjechië) van waaruit hij in de daaropvolgende jaren onderzoek ging doen op de door *Ahnenerbe* geconfisqueerde vindplaats Unterwisternitz (Dolní Věstonice).

Na de oorlog is nog twee keer onderzoek verricht in Mauern. Bohmers' aartsvijand Zotz kreeg de volgens hem ondankbare taak om de 'Restsedimente' (door Schmidt en Bohmers niet opgegraven delen van de grotovulling) te onderzoeken, dit vooral om roofgravers verder de pas af te snijden. Hij groef hier vanwege de universiteit van Erlangen in 1947-1949 en vond onder meer nog 16 bladspitsen. Eén van zijn medewerkers gedurende de gehele opgraving was G. Freund, die in 1952 haar bekende dissertatie over Europese bladspitsen publiceerde. Zotz publiceerde zijn resultaten in 1955; hij laat zich op vele plaatsen in het boek laatdunkend uit over het werk van Bohmers in Mauern en schrijft over diens vondsten: "*Diese Funde hatte Bohmers (...) mit in der Tschechoslowakei genommen und sie später, wie wir hörten, in Holland verkauft! Wenn ein Teil von ihnen 1950 trotzdem wieder nach Bayern zurückgelangte, so ist das der Generosität von Prof. Van Giffen in Groningen zu danken.*" Dat Zotz hier een te positief beeld schetst van Van Giffen, en zich weinig rekenschap geeft van diens hebzucht, zal hieronder blijken.

De tweede naoorlogse opgraving in de Weinberghöhlen vond plaats in september 1967. Dit kleinschalige onderzoek door H. Müller-Beck (Tübingen) was bedoeld om profielen te bestuderen en monsters te nemen voor stratigrafisch, botanisch en zoölogisch onderzoek (Van Koenigswald *et al.*, 1974). Müller-Beck ontmoette Bohmers meerdere keren vanaf 1965, en Bohmers bezocht de opgraving te Mauern in 1967.

De omzwervingen van vondsten en documentatie

De vondsten en documentatie van Mauern nam Bohmers begin juli 1939 mee naar Nikolsburg. Hij had ze nodig voor de uitwerking en rapportage, en de artefacten moesten ook nog getekend worden door J. Dania van het *Mährisches Landesmuseum* in Brno. Hij was een kundig tekenaar, die Bohmers ook zou assisteren bij het onderzoek van Unterwisternitz. Het botmateriaal werd naar Wenen (*Paläontologisches Institut*) getransporteerd om aldaar onderzocht te worden door H. Zapfe. Aangezien deze wetenschapper onder de wapenen werd geroepen, werd het onderzoek afgebroken, waarna het botmateriaal overgebracht werd naar Brno (toen Brünn), waar A. Stehlik het zou gaan bewerken.

In 1941 werd Bohmers als privaatdocent aangesteld bij het BAI. Hij huurde toen een woning in Buitenpost. Drie kamers van zijn woning wilde hij als werkvertrek op kosten van *Ahnenerbe* inrichten. In september 1941 verzocht hij daarom voor zijn *Sammlungszimmer* de aanschaf van een *Panzerschrank*. Hij schrijft: "*Die Sammlungen von Unter-Wisternitz, Mauern und Bocksteinschmiede* [een andere vindplaats die Bohmers zou gaan uitwerken, AC], *die ich zur Bearbeitung bei mir haben müssen, haben einen unermesslichen Wert; und die wichtigsten Stücke von diesen Sammlungen müssen in den bombengefährdeten Gebiet sicher aufgehoben werden.*" In de periode 1941-1943 bracht hij de documentatie en de belangrijkste stukken van de drie genoemde vindplaatsen van Nikolsburg over naar zijn huis in Buitenpost. In de loop van 1943 en in 1944 werd daar nog de collectie Ureterp aan toegevoegd (zie *Paleo-aktueel* 17). Op deze Friese vindplaats verrichtte Bohmers onderzoek, nadat hij in oktober 1943 zijn onderzoek in Unterwisternitz had afgesloten en er daarna ook niet meer naar terugkeerde.

De collectie Mauern is waarschijnlijk (deels?) al in de oorlog op het BAI aanwezig geweest. In een naoorlogs memorandum schreef

Bohmers namelijk dat in de loop van 1944, als de geallieerden oprukken en de bevrijding in zicht komt, Van Giffen de vondsten van Mauern uit zijn instituut weg wilde hebben. Bohmers nam ze mee naar Buitenpost en besloot de collecties van Mauern en Unterwisternitz met elkaar te vermengen. Hij schreef hier in november 1946 over: *“Toen de nazis niet tevreden waren met de door mij uitgevoerde wetenschappelijke bewerking, en de SS me dreigde die af te zullen nemen en het door iemand anders meer in de zin van hun rassenideaal te laten bewerken, heb ik om dit te verijdelen, de stukken van valsche notaties voorzien en de 6 verschillende kulturen der beide vindplaatsen door elkaar gemengd. Hierdoor hebben deze verzamelingen iedere wetenschappelijke waarde verloren. Ik ben op het oogenblik bezig alles te ontwarren en van nieuwe notaties te voorzien.”*

De collecties werden niet alleen vermengd en van foutieve nummering voorzien, maar ze werden door Bohmers ook in Friesland verstopt bij diverse bekende relaties van hem. In oktober 1944 eiste *Ahnenerbe* van Bohmers een onmiddellijke teruggave van de vondsten van Unterwisternitz, waarbij zelfs ook de *Sicherheitsdienst* (SD) in Groningen werd ingeschakeld die het transport van de vondsten naar het hoofdkantoor van *Ahnenerbe* in Waischenfeld moest faciliteren. Bohmers gaf, naar zijn zeggen, alleen de minder waardevolle stukken af; deze stukken moeten als verloren worden beschouwd. Eind 1944 (mogelijk met hetzelfde transport) werden ook de vondsten van de Bocksteinschmiede bij Bohmers thuis weggehaald; deze doken later weer op en werden gepubliceerd door R. Wetzels en G. Bosinski.

In de eerste maanden van 1946, Bohmers was ondertussen in vrijheid gesteld nadat hij vrijgesproken was van collaboratie, werden door A. Massizzo (Militair Gezag) de verstopte deelcollecties weer bijeengebracht. In een verslag schreef hij dat er sprake was van een zeker krachtsevenwicht tussen Bohmers en hemzelf. Massizzo had nu de vondstdocumentatie en de

collecties in bezit, en Bohmers kon daarom weinig uitrichten op archeologisch gebied. De medewerking van Bohmers was echter absoluut noodzakelijk om de vondsten en opgravingsdocumentatie weer uiteen te rafelen. Er werd besloten dat onder toezicht van Van Giffen de vondsten van Buitenpost naar het BAI zouden gaan (waaronder ca. 20.000 stenen werktuigen) alwaar de collecties Unterwisternitz en Mauern door Bohmers werden gescheiden en gecatalogiseerd.

In 1947 stelde Van Giffen Bohmers bij het BAI aan. Hij had nu een paleolithum-deskundige in huis, maar kon tegelijkertijd belangrijke collecties verwerven. In 1948 kocht het BAI van Bohmers voor 2500 gulden niet alleen de collectie Ureterp en een collectie pleistoceen botmateriaal, maar ook de collectie Mauern (ca. 780 artefacten van deze vindplaats zijn hierbij betrokken). Blijkbaar beschouwde Bohmers (en Van Giffen!) de collectie Mauern als Bohmers' privé-eigendom. Ook een zekere compensatie door Van Giffen van het door Bohmers geleden risico tijdens de oorlog en zijn hechtenis daarna kan hierbij een rol hebben gespeeld. Hoe het zij, Van Giffen verwierf zo voor het BAI de collecties Ureterp en Mauern. Unterwisternitz kon hij niet verkrijgen, daarvoor werden al restitutie-maatregelen getroffen door het museum in Brno. Opmerkelijk is dat in 1949 Van Giffen bij de onderhandelingen over de teruggave van de collectie Unterwisternitz aan Brno wel als tegenprestatie eiste dat hij de bottencollectie van Mauern, die door Stehlik bewerkt zou worden en daar nog aanwezig was, weer terug zou krijgen.

In 1950 werd Van Giffen – ongetwijfeld tegen zijn zin – geconfronteerd met het verzoek van de *Staatssammlung* in München om de collectie Mauern terug te geven aan dit instituut. Al tijdens de oorlog waren, aldus hen, afspraken gemaakt dat zij eigenaar van de vondsten zouden worden. Op 1 maart 1950 verzocht Van Giffen wel aan de *Staatssammlung* om het BAI *“... eine gute Studienkollektion von Mauern zu überlassen. Auf diese Wei-*

se werden unsere Interessen beiderseits gedient und bekommen wir zugleich eine kleine Entschädigung für Mühe, Kosten und Aufwand." En Van Giffen eiste nog meer voor de teruggave, namelijk een studiecollectie bronzen en ceramische artefacten uit Zuid-Duitsland ten behoeve van het BAI. Beide verzoeken werden gehonoreerd. In april 1951 bracht Van Giffen persoonlijk de collectie, in twee koffers, naar München.

In 1966 nam Bohmers ontslag bij het BAI. De mappen en tekeningen die op het BAI aanwezig zijn en betrekking hebben op Unterwisternitz, Ureterp en Mauern werden aan hem afgestaan ten behoeve van publicatiedoeleinden. Bohmers heeft echter na zijn vertrek bij het BAI niet meer over archeologische onderwerpen gepubliceerd. In 1968/1969 droeg hij (een deel van) zijn opgravingsdocumentatie van Mauern over aan H. Müller-Beck. Sindsdien wordt de documentatie bewaard in het *Institut für Ur- und Frühgeschichte* van de universiteit van Tübingen.⁶ Müller-Beck regelde in dezelfde jaren ook dat een flinke artefactencollectie die in 1951 was achtergebleven, en de faunaresten van Mauern die op het BAI aanwezig waren, werden overgedragen aan de *Staatsammlung*.⁷ Ook het botmateriaal van Mauern dat in Brno (*Moravské-Museum Brno*) resteerde, kwam door zijn bemoeienis uiteindelijk hier terecht.

Het GIA heeft het voornemen om de door Van Giffen afgedwongen studiecollectie van Mauern binnen afzienbare tijd over te dragen aan de *Staatsammlung* in München, alsmede de opgravingsdocumentatie van Bohmers. Daarmee is de collectie Mauern dan na ruim zeventig jaar weer bijeengebracht!⁸

De 'studiecollectie Mauern' op het GIA

Tijdens de opgraving van Bohmers werden artefacten geborgen van drie paleolithische 'culturen' (naast vondsten uit latere perioden). Het zal in de meeste gevallen gaan om relatief kortdurende bewoningsepisodes, gebonden aan de jacht. Bohmers bracht zijn paleolithi-

sche vondsten onder in, van vroeger naar later: Moustérien, Altmühlien en Vroeg-Magdalénien. Zijn vondsten uit het Moustérien bleken later beter te passen in het Micoquien; tegenwoordig noemen Duitse collega's die traditie de *Keilmesser-Gruppen*. De cultuurnaam 'Altmühlien' wordt nog steeds gebruikt door sommige auteurs, maar inzichtelijker is de tegenwoordig vaak gehanteerde naam Bladspits Groep. Daarbinnen kunnen meerdere tradities worden onderscheiden, waaronder de Mauern Traditie die gekarakteriseerd wordt door een dominantie van bifaciale bladspitsen. De Bladspits Groep behoort tot de zogenaamde 'overgangsculturen' tussen Midden- en Jong-Paleolithicum. De jongpaleolithische vondsten plaatste Bohmers in het Vroeg-Magdalénien. Zotz meende echter dat het om Magdalénien én Aurignacien ging. Later bleek dat in ieder geval een deel van de jongpaleolithische vondsten beter in het Gravettien (of Pavlovien) te plaatsen zijn (ca. 20-30.000 ¹⁴C-jaren geleden).

Van de 'studiecollectie' die in 1951 op het BAI achterbleef zijn op dit moment nog aanwezig: Moustérien, 9 vuurstenen; Moustérien of Altmühlien, 3 vuurstenen en 1 benen werktuig (*retouchoir*); Altmühlien, 11 vuurstenen; Jong-Paleolithicum, 24 vuurstenen, 2 hanger-tjes van bot of kies, en 1 benen staafje. In totaal dus 51 voorwerpen. Verder is er een aantal gipsen afgietsels van (deels andere) vondsten.

Van de in Groningen achtergebleven collectie is destijds door een medewerker van de *Staatsammlung München* een lijst gemaakt. Op die lijst staan 53 voorwerpen. Behalve een kling mist ondertussen een zogenaamde '*polissoir*' van ivoor met een lengte van ruim 20 cm (wel zijn er twee gipsen afgietsels van aanwezig). Het is een staafvormig object met afgeronde en glimmende uiteinden, door Bohmers ook aangeduid als '*Glätter*' en '*Walker*' (Bohmers, 1951: Tafel 57 en Tafel 58, no. 17).

De vondsten uit het bladspitsniveau bestaan uit vijf bladspitsen, vijf schaven en een kling. Verder zijn er nog vier vondsten waarvan niet duidelijk is of ze tot het Moustérien of de Blad-

spits Groep behoren: twee schaven, een afslag en een benen 'retouchoir'. Dat laatste object is een fragment van een pijpbeen van een groot zoogdier (mammoet?) met twee groepjes beschadigingen; deze ontstonden door gebruik als slagwerktuig bij het bewerken (retoucheren) van vuurstenen werktuigen – bijvoorbeeld van bladspitsen. Het is de bedoeling elders uitgebreider over de vondsten te berichten.

Summary: The 'biography' of the Mauern collection (1937-1939)

The Groningen Institute of Archaeology has been keeping a collection of 51 Palaeolithic artefacts from Mauern, including five leaf points. These were excavated in 1937-1939 by A. Bohmers, working for Das Ahenenerbe, the 'heritage branch' of the SS. After the war, Bohmers worked at Groningen University until 1966. Most of the Mauern finds had already been returned to Germany, in 1951 by A.E. van Giffen and in 1968/1969 by his successor H.T. Waterbolk, but a small 'study collection' remained in Groningen. This paper briefly sketches the sometimes bizarre history of the finds and documentation of the Mauern excavation. It is the intention of the GIA to also return the remaining finds in the near future, which then at last will be reunited with the main collection in München.

Noten

1. Harstenhoekweg 139, 2587 SG Den Haag.
2. Rijkuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
3. De eerste auteur werkt momenteel aan een biografie over Bohmers en heeft in dit kader diverse binnen- en buitenlandse (openbare en particuliere) archieven geraadpleegd en mensen geïnterviewd. De geraadpleegde bronnen zijn deels ook benut bij het schrijven van dit artikel. Vanwege de beperkte omvang van *Paleo-aktueel* is afgezien van een uitgebreide bronverwijzing.
4. De journalist H. Pringle besteedt in haar boek *The Masterplan* een hoofdstuk aan

Bohmers en zijn onderzoek in Mauern. Zij schetst een nogal ongenueanceerd beeld van hem en baseert dit op slechts een gering aantal bronnen (brieven) waarbij ze de context niet problematiseert.

5. Het is bekend dat Vojkffy een fanatiek aanhanger van Hitler was.
6. In mei 2009 krijgen wij via H. Müller-Beck tijdelijk de beschikking over deze documentatie, die veel interessants bevat. Wij bedanken Müller-Beck voor zijn medewerking en interesse.
7. Respectievelijk in 1968 (de overdracht waarover Waterbolk schrijft in *Scherpe stenen op mijn pad*) en 1969.
8. Een deel van de vondsten van Mauern wordt tegenwoordig geëxposeerd in het Schloßmuseum van Neuburg a/d Donau.

Literatuur

Bohmers, A., 1939a. Die Ausgrabungen in den Höhlen von Mauern. *Germanien* 1939, 151–156.

Bohmers, A., 1939b. Die Ausgrabungen in den Höhlen von Mauern. *Forschungen und Fortschritte* 15, 183–185.

Bohmers, A., 1941. Sediment-petrologie, ein neues Hilfsmittel zur Datierung urgeschichtlicher Kulturen. *Germanien* 1941, 382–388.

Bohmers, A., 1944. Die Mauerner Höhlen und ihre Bedeutung für die Einteilung der Altsteinzeit. In: H. Jankuhn (ed.), *Ahnenerbe Jahrestagungen. Bericht über die Kieler Tagung 1939*. Neumünster, Karl Wachholtz, 65–73.

Bohmers, A., 1951. Die Höhlen von Mauern. I. Kulturgeschichte der altsteinzeitlichen Besiedlung. *Palaeohistoria* 1, 1–107.

Eickhoff, M., 2003. *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme*. Amsterdam, Boom.

Höhne, R., 1938. Die Ausgrabungen der Schutzstaffel. *Germanien* 1938, 224–230.

Koenigswald, W. van, H. Müller-Beck & E.

- Pressmar, 1974. *Die Archäologie und Paläontologie in den Weinberghöhlen bei Mauern (Bayern). Grabungen 1937-1967* (Archaeologica Venatoria Band 3). Tübingen, Institut für Urgeschichte.
- Pringle, H., 2006. *The Masterplan. Himmler's scholars and the holocaust*. Londen, Harper Perennial.
- Zotz, L.F., 1955. *Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern* (Quartär Bibliothek, Bd. 2). Bonn, Ludwig Röhrscheid Verlag (bevat een bijdrage van Graf Christoph Vojkffy).